

HORTOBÁGY ÖRÖKSÉGEI – KÉNYSZERMUNKATÁBOROK ÉS LAKÓIK NYOMÁBAN¹¹⁷

2010-ben egy hortobágyi kitelepítésekről szóló kiállításra kaptam meghívót, ahol először szembe-sülhettem Nagy Mária és Saád József szerzőpáros akkor már hat éve tartó kutatómunkájának egyik állomásával.¹¹⁸ Azon a kiállításon a hortobágyi kitelepítések helyszíneit, illetve azon régiók és települések térképeit, fényképeit mutatták be, ahonnan a kitelepítések megtörténtek. Már akkor érezhető volt a bemutatott anyag mögött felhalmozott munka, s a kutatók elszántsága a folytatásra. S öt évvel később kezünkbe vehettük a *Hortobágy örökségei* című monográfiát, amely méltán nevezhető a téma társadalomtörténeti összefoglalójának.¹¹⁹

Ez a tudományos munka segít megérteni egy olyan történelmi kort, amelyben Hortobágy *egy vékony szál volt*, ahogyan a szerzők ezt többször is hangsúlyozzák kötetükben.¹²⁰ Joggal merül fel a kérdés, mit jelent a *vékony szál* hasonlat, illetve, ha „vékony” volt, akkor miért érdemes vele több, mint tíz évig foglalkozni?

Az első kérdésre a kötet szerkesztőjének gondolatmenetével válaszolva: a hortobágyi kitelepítés szerkesztését képezte az 1945 utáni *háborús állapotoknak* (Carl Schmitt definiálásában ez a fogalom a háború *akciós* változatához képest értelmezhető).¹²¹ Ez az *állapot* 1948-tól fokozott módon az egész országot érintette, melyben a terror, a félelemben tartás a társadalmat átrendező strukturális mobilitás hatékony eszköze volt. A hortobágyi kitelepítés legfőbb célját Saád József a kuláklíkvádálásban és a proletarizálásban látja.¹²² Mindehhez még hozzáteszi, hogy a kitelepítettek vagyona (házaik, bútoraik, állatállomá-

nyuk, már korábban elkobzott földjük) megalapozta az érintett települések „új” intézményeinek és azok vezetőinek anyagi hátterét. Pártházak, tsz-irodák, gyógyszertárak, iskolák, stb. lettek az elhurcolt családok otthonaiból. Akkor, amikor a társadalom egészével szembeni „hadviselésről” volt szó, Hortobágy valóban tekinthető „csak” egy vékony szálnak.

A második kérdésre adható válaszok a következők lehetnek: Hortobágygal foglalkozni fontos (1.) a valamikori elhurcoltak emlékének megőrzése szempontjából, (2.) a korszak társadalomtörténetének pontosabb megismerése miatt, illetve (3.) az érintettek sorsának megértése céljából.¹²³ (Mint kiderült, az egyik szerző is az érintettek közé tartozott).

A legkülönbözőbb forrásanyagok kerültek felhasználásra, mint a korabeli naplók, memoárok, interjúrészletek, ÁBTL-dossziék anyagai, stb. A kutatók kvalitatív és kvantitatív módszereket egyaránt használtak, s azokból egy sajátos értelmezést formáltak. Bőséges forrásanyagból a szerzők rekonstruáltak egy lehetséges valóságot. A könyvben nagyon jó arányban megjelennek az epizodikus emlékezetek, (szövegdobozokban a történetek), amelyek a tudományos értelmezés száraznak tűnhető stílusát oldották, az eseményeket érzelhetővé tették, elkerülve az érzelmek felkorbácsolását.

Az adatok szerint 1950 júniusa és 1953 tavasza közötti időszakra tehető a „magyar gulag” rendszerének kiépítése és fenntartása. Összesen 8500 körüli főt érintett ez a deportálás, ami számítások szerint 2400 családot jelentett. A szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy a Hortobágyra telepítettek nem egyének, hanem családok voltak. Családok, még akkor is, ha ezt a kategóriát a kitelepítő hatóság nagyon tágra értelmezte. Gondoljunk csak azokra az esetekre, amikor a rokonoknál vendégeskedő unokatestvért, vagy a kitelepítésre ítélt családhoz már korábban „betelepített” városi családokat együtt hurcoltak el. Ilyen volt például Besenyőtelek esete, ahonnan 1952-ben 12 kulákcsaládot deportáltak Hortobágyra, s a kitelepítettek sorsában kellett osztoznia a korábban Budapestről a faluba internált családoknak is.¹²⁴ Összesen 521 településtről, 12 táborhelyre gyűjtötték össze a kitelepítetteket.

117 Szerkesztette Saád József. Budapest, Argumentum. 2015.

118 A kiállítás a budapesti Avilai Nagy Szent Teréz templom atemplomában volt, megnyitotta: Dr. Beer Miklós püspök. 2010. nov. 14.

119 A kutatáshoz köthető publikációk a teljesség igénye nélkül: Saád 1989; Saád szerk. 2004; Saád 2010; Saád 2011.

120 A hortobágyi deportáltak történetét e kutatás olyan alaposan tárgyalja, hogy ha a mai középiskolások, egyetemisták csak ezt az egy kötetet olvasnák el az '50-es évekről, akkor is átfogó képet kaphatnának a korszak politikájáról.

121 Lásd erről részletesebben Saád 2004:286, 2014:30.

122 Lásd Saád 2015:269.

123 Saád 2015:96.

124 Lásd erről részletesebben Bögre 2010.

A kor viszonyainak megértéséhez kerülhetünk közelebb, amikor a kötetben használatos fogalmakat tisztázni akarjuk. Kikről beszélünk valójában? Telepesekről, deportáltakról, internáltakról, kitelepítettekéről? A kitoloncolt családok magukat deportáltaknak, internáltaknak nevezik leginkább – derült ki a kutatásból –, ugyanakkor a hatóságok és a környékbeli lakosok „csak” telepesekként emlegették őket. A korabeli hivatalos kategória szerint *telepeseknek nevezték* a 12 tábor kényszer-lakóit, s velük szemben álltak a *szabadok*, mindazok, akik a táboron kívül éltek. Telepesek azok lettek, akik ki lettek tiltva eredeti lakóhelyeikről, mert olyan veszélyesek voltak a hatóság szerint, hogy szigorú területi izoláltságra volt szükség.¹²⁵

Az elemzés során több ellenfogalommal találkozhatunk, mint például a telepesek és a szabadok, az áldozatok és a tettesek, az internáltak és az internálók. Az a történelmi időszak elevenedik fel e fogalmak által, amikor a világ „kétpólusúvá” vált, amikor a „mi” és az „ők” között kibékíthetetlen erőfeszültek.¹²⁶ A szerzők Tony Judt, Carl Schmitt és Reinhardt Koselleck kategóriáival értelmezik a történeteket. Hortobágyon minden jelen volt, amit Koselleck az „aszimmetrikus ellenfogalmak” történeti-politikai szemantikájának elemzésével világított meg.¹²⁷ A táborokban a telepesek az egyik, az örök a másik oldalon helyezkedtek el. A közöttük feszülő ellentét egészen elképesztő helyzeteket tudott teremteni, eljutva odáig, hogy voltak az „emberek” és a „nem-emberek”, akikkel mindent meg szabadott tenni. De ki az „ember” és ki a „nem ember” egy olyan világban, amelyről kiderült, hogy némely ör kezdetben még jámbor parasztfiú volt, aki ügyetlenül mozgott a telepesek között. Ezek szerint eleinte ők még „nem tudták”, hogy ők „emberek”, s a foglyok a „nem-emberek”. Természetes szocializációjuk szerint nem tekintették magukat felsőbbrendűnek az internáltakkal szemben. Idővel azonban átnevelő tanfolyamokon beléjük nevelték a gyűlöletet, vagy hogy hogyan kell ordítózni, megalázni, verni a foglyokat. Megtanították nekik, hogy a telepesek „nem-emberek”, azokkal még elszámolni sem kell.¹²⁸ Ezek szerint az aszimmetrikus ellenfogalmak bevezetésével épült fel egy olyan világ, amelyben az ember elembertelenedett.

125 Saád 2015:143.

126 Saád 2015:99.

127 Lásd részletesebb Koselleck 1997:57-81.

128 Saád 2015:148.

Az előbbieket bemutatása és elemzése ellenére sem maradt meg a kötet az „ellenfogalmak” szintjén. A szerzők nem akarták a hortobágyi jelenséget a tettes/áldozat ellentétére leegyszerűsíteni. Így Hortobágy nem egy mártírtörténet, ezt a képet meghaladják. Saád József és Nagy Mária sok-sok éven keresztül dolgoztak/nak, mert csak így derülhet fény arra, hogy az ember néha több tud lenni, mint ideológiájának rabja. A sok-sok adat, személyes visszaemlékezések, naplók, levelek, rajzok stb. összegyűjtése és azok értelmezése derítette ki, hogy a táborok, a foglyok, az örök nem voltak egyformák.

Hajdú Lajos térképeinek köszönhetően pontos képet kaphatunk az egyes táborhelyekről, azok meléktáborairól és „oldalági” telephelyeiről. Az valami lenyűgöző, amilyen részletgazdagsággal jelennek meg a táborok közötti hasonlóságok és különbségek. A telepek hangulatát alapvetően a rendőrök határozták meg, akik persze korlátlan hatalommal rendelkeztek. Ennek ellenére fény derült a rendőrök személyes adottságaira, amikor a „jó rendőr” és a „rossz rendőr” jelenléte befolyásolni tudta a telepesek mozgásterét és közérzetét. Olyan érzése van az olvasónak, hogy nincs olyan szelete ennek a világnak, amelybe ne kapna betekintést.

Különösen tanulságos megismerkedni a telepesek sorsával felszabadulásuk után. Ha azt gondoltuk, hogy a felszabadulással visszaállhatott a régi rend az életükben, akkor nagyot tévedtünk. A visszatérőket már egy megváltozott társadalmi közeg fogadta, ha volt egyáltalán hová visszatérniük. A táborok felszámolása nagy különbségeket hozott a különböző generációk életéselyeiben.

A legidősebbek egy része (egynegyedük) nem érte meg a szabadulást, meghalt a táborban. Másik részük, talán érthető módon, ottmaradt Hortobágyon, vagyis elfogadták az állami gazdaságok által felajánlott munkát és szállásokat. Immár szabad munkások lettek. Azok közül a legidősebbek közül, akik elhagyták a telepeket, voltak olyanok, akik még holtukban sem térhettek vissza falujukba, nemhogy a házaikba. A tábor elhagyó öregek többsége azonban – 1956 körül – visszakaphatta házát, ingóságát.

A középgenerációról elmondható, hogy a legnagyobb teher rájuk hárult mind a táborban, mind a tábor utáni újakezdés éveiben. Nekik kellett gondoskodniuk az idősebbekről és a gyerekekről. Szabadulásuk után többen (egyötödük) komolyabban megbetegedtek, vagy az átélt nehézségek miatt szét hullott a családjuk. Az újakezdéshez vissza akarták

szerezni elkobzott házaikat, vagyonaikat, állataikat, amit az ötvenes évek közepére sikerült elérniük.

A fiatal felnőttek közül többen kisgyermekkel érkeztek a táborokba, s legfőbb törekvésük volt, hogy gyermekeiket kimenekítsék a telepekről. Így a kisgyermek kiszakadása a családból sokukat érintett, ami egy életre szóló sebet okozott a szülőknek és gyermekeiknek.

Megszületett Hortobágyról egy tudományos beszédmód, amelyben helyet kapott a táborok különbözősége és a deportáltak társadalmi helyzetéből adódó eltérés is. Kell ez a sokszínűség, s szükséges ezek együttes értelmezése, mert ettől válik az egykor személyes trauma társadalmivá. S még egy gondolat: ha az a cél, hogy ne felejtjük el, mi történt, akkor nemcsak a szenvedésről, a hősi küzdelmekről kell szólni, hanem arról is, hogy bizonyos körülmények között az ember meg tud törni, méltatlanul tud viselkedni még akkor is, ha ő maga az áldozat. Mindezek felmutatásával nézhet az ember szembe önmagával, mindkét oldalon. Mert a megbocsátásnak is van ideje, ami el is jött, bár némi paradoxonnal, hiszen a táborok feloszlásakor a sérelmet okozó „bocsátott meg” a sértettnek.¹²⁹

Felhasznált irodalom

- Bögge Zsuzsanna 2010 Kuláküldözés és egyház-üldözés Besenyőtelken. Mikrotörténeti megközelítés. In Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László szerk. *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Szent István Társulat – Luther kiadó, Budapest, 306-328.
- Koselleck, Reinhart 1997 *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, József tankönyvek.
- Saad József 1989 A kormópusztai internálótábor. *Magyar Nemzet*, 10. 14:10.
- Saad József szerk. 2004 *Telepessors*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Saad József 2010 Hortobágy. A magyar gulág. *Rubicon*, 6:4-21.
- Saad József 2011 Nézőpontváltozatok szociológiára és történelemre. A közelmúlt értelmezhetősége: kezdjük a nulláról? In Aczél Anna – Rényi Ágnes – Vásárhelyi Mária – Gellériné Lázár Márta – Kain Pénter szerk. *A társas szociológus. Tanulmányok Somlai Péter 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE TÁTK – ELTE Eötvös Kiadó.

129 Saad 2015:229.